

А 2005
6079к

Дандай ЫСҚАҚҰЛЫ

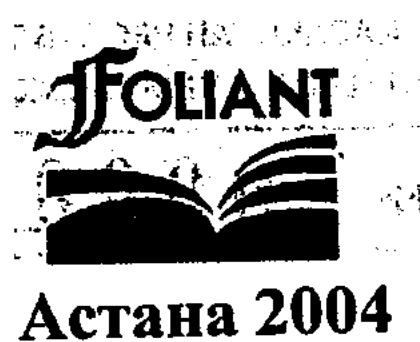
ӘДЕБИЕТ АЛЫПТАРЫ

Дандай ЫСҚАҚҰЛЫ

Дандай Ысқақұлы

Әдебиет алыштары

ББК 83.3 (5 Қаз)

Ы 88

*Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылды.*

Ысқақұлы Д.

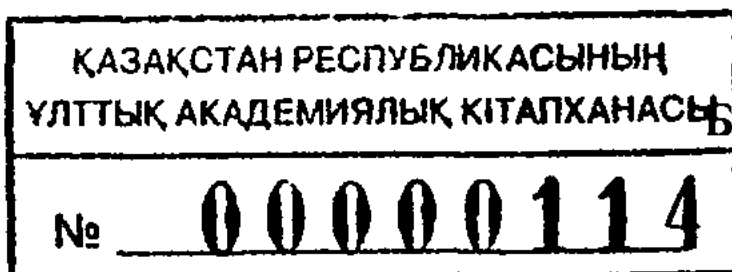
Ы 88 **Әдебиет алыптары.** –Астана: “Фолиант”, 2004. – 304 бет.

ISBN 9965–619–43–3

Зерттеуші, сыншы Дандай Ысқақұлының бұл кітабына қазақ әдебиетінің өзекті мәселелерін қарастыратын мақалалары еніп отыр. ХІХ ғасырда өмір сүріп, әдебиет әлемінде өзіндік ерекшеліктерімен жарқырай көрінген алыптарымыздың өмірі мен шығармашылық жолдарына жаңаша көзқараспен шолу жасалады.

Кітап студенттер мен аспиранттарға, әдебиетке немқұрайды қарамайтын қалың оқырман қауымға арналады.

Д $\frac{4603020102}{00(05)-04}$ 04

ББК 83.3 (5 Қаз)

ISBN 9965–619–43–3

© Ысқақұлы Д., 2004

© “Фолиант”, 2004

ӘУЛИЕ АҚЫН

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ әдебиеті шарықтай дамып, ренессанстық дәуірді басынан өткерді. Көшпелі өмір мәдениетіне ғана тән жыраулық, ақындық дәстүр жазба әдебиетпен жалғасар тұста қазақ поэзиясының заңғар биігіне айналған ұлы Абайды өмірге әкелді; ғасырлар бойы адам бойындағы ең бір асыл сезім ретінде жырланған отаншылдық, сүйіспеншілік сезімдері Мағжан поэзиясының күдірет күшіне айналды; сайын сахарада сайран құрған қазақ халқының азаттық аңсарлары, басқыншыларға, отаршыларға қарсы жүргізген ұлт-азаттық күресі А.Байтұрсынов бастаған ұлтшылдар әдебиетін туғызды.

Әдебиет – халықтың құлағы, көзі, сезімі. Халыққа батқан ауыртпалықты алдымен оның сезімтал ақындары сезінеді; ұлы Абайдың күңіреніп өткені де сондықтан. Халық басына төніп келе жатқан қауіп-қатерді алдымен сезінетін де, одан шығар жолды іздейтін де ақынның сезімтал жүрегі. Жиырмамыншы ғасырдың басындағы қазақ ақындарының барлығы дерлік бодандықта мүлгіген, түрлі ішкі араздықтардан іріп-шіріп бара жатқан қазақ елінің мұндай ауыр жағдайдан шығар бірден-бір жолы – халықты сауаттандырып көзін ашу, сана-сезімін ояту, білім, ғылым, өнер арқылы теңдікке жету деген ағартушы-демократтық бағытта болды. Абай поэзиясының негізгі тақырыбы білім, өнер болуы да сондықтан. Бұл ретте Абайлар орыстық, Еуропалық мәдениет жолын ұстанса, енді бірсыпырасы отаршыл орыстың, Еуропаның мәдениетіне сескене қарап, ұлттық, шығыстық дәстүрді жөн көрді. Адамзат өміріндегі діннің алатын айрықша орнына ерекше мән берген діни ағартушылық бағытта XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өзінің өміршеңдігін танытты. Міне, осы бағыттың аса көрнекті өкілдерінің бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев болатын.

Мәшһүр Жүсіптің есімі кезінде елге танымал болғанымен де кеңестік дәуірде кейінгі ұрпаққа мүлдем белгісіз болып келді. Оған себеп оның шығармашылығындағы отансүйгіштік, озбырлық, әділетсіздік атауға қарсылық, діншілдік сарындар болатын. Неоколониализмнің бір түрі Советтік Социалистік

Республикалар Одағының саясатына (Қазақстан ССРО-ның құрамдас бір республикасы болды ғой), коммунистер басшылыққа алған түбінде социализм жеңбей қоймайды, коммунизм салтанат құрады дегенге саятын марксизм-ленинизм идеологиясының бағдарламасына Мәшһүр Жүсіптердің шығармашылық болмысы сай келе бермейтін. Сондықтан да Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығы кеңестік кезеңде өзіне лайықты бағасын алмақ түгілі, қуғын көрді. Егеменді ел болған соң барып акынның артына қалдырған әдеби мұрасымен толық танысуға мүмкіндіктер туды; халқының рухани байлығына айтулы үлес қосқан тарихи тұлғалардың бірі екендігіне көзіміз жетті.

Орыс отаршылдығының өтінде қалған Қазақстанның солтүстік қиырында (Баянауыл) өмірге келген Көпейдің баласы Жүсіп ерекше қабілетті, алғыр болып өседі. Жастайынан өлең-жырға үйір болып, ауыз әдебиетінің небір үлгілерін жатқа толғайды. Осылайша елге аты шыққан Жүсіп сегіз жасынан “Мәшһүр” атанады; он бес жастан бастап өзі өлең шығара бастайды. Сөйтіп акындық жолға біржола түседі. Жасынан ескіше хат таныған Жүсіп ислам әлеміне үніледі; Шығыстың классикалық кисса-дастандарынан мол сусындайды; орыс әдебиетінен де хабардар болады. Сөйтіп әлемдік руханият теңізінен өзіне керектісін ала білген Жүсіп шығысшыл да, орысшыл да, батысшыл да, діншіл де болып кетпейді. ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы қайшылығы мол қазақ қоғамының елдің ертеңін ойлаған халық акыны болып қала береді. Жүсіптің шығармашылығында шығыстың да, орыстың да, исламның да іздері сайрап жататындығы сол себептерден болса керек.

Абайдан мүшел жастай кіші Жүсіптің өлеңдерінен ұлы акынның поэзиясымен сарындас екендігі айқын көрінеді. “Ғибратнама” өлеңіндегі:

«... Өткіздім қасірет пенен қаншалықты
Қызықты, ойнап-күлер мезгілімді.»
«Ішім от, сыртым жалын қайнағаным,
Бұйырған жұтқан күмән, шайнағаным» –

деген жолдар Абайдың «Мен бір жұмбақ адаммын», ал

«Сөйлеуден тыйылмаған қызыл тілім?
Өттің бе зарланумен, қайран күнім?!»
«Тілі жоқ көп мылқаулар тыныш жатыр ғой,
Қызыл тіл сен басымды салдың дауға¹» –

дегені «Сегізаяқты» еске түсіреді.

¹ Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Таңдамалы. I Т. –А., 1990, 24-б.

Ақын халқы үшін қайғырады:

«Зарлаймын ұзақ түні көрермін деп,
Көре алмай ашылғанын қасіретім көп.»
«Зарығып бұл қайғыдан кандар жұтып,
Тарқамай бұл жалғаннан кеткен шерім¹».

Жүсіпті де халқының жағымсыз қылықтары күйіндіреді:

«Бір ұрттам қан ішесің, бір құс алсақ,
Сен ақымақ тамақ үшін болған сарсаң²».

Абайдың «Мәз болады, болысың» іспеттес.

«Басшымыз ел пайдасын сөйлемейді»,
«Данышпан өтпей сөзі шаһбаздардың,
Барады босқа кетіп қысы-жазы».
«Теңдікті бір көре алмай ұлықтардан,
Халайық қор болдың аяқ асты».
«Тыңдайтын мұның сөзін құлақ қайда,
Шұлғытып тұрғанымен қанша басты».
«Жақсыны өзі көре алмаған,
Біреуді күндемесе жүре алмаған».
«Көп болды көз жасына қалған жандар,
Зерлі шекпен, медалға жұртын сатып».
«Қылады әркім мазақ ғылымы жоқтан,
Надандар адасуда білімі жоқтан» –

сияқты өлең жолдарынан да Абай дәстүрінің халықтық, ағартушылық сарыны айқын көрінеді. Халқына шын жаны ашыған ұлтжанды азамат қана ащы шындықты тайсалмай айта алады. Бетін жыртып шындықты жырлау қашанда оңай болмаған. Шындыққа тайсалмай тура қарап әділеттіліктің ақ туын көтеріп ақ сөйлеу ақынның ақынының ғана қолынан келген. Қазақтың өткен тарихындағы белгілі ақын-жыраулардың дені дерлік осы биіктен көріне алған. Абайды биіктетіп тұрған да осы қасиет. Мәшһүр де осы деңгейден көріне білді. Ел ішіндегі келеңсіз құбылыстарды бет-жүзің бар демей сын тезіне алған Жүсіп кей кездерде:

«Бұл сөзімнің балы бар уы аралас,
Ойлаймысың бір іске деп жарамас» –

деп те күйінеді. Халқының бойындағы жағымсыз мінездерді сынау, адамгершіліктің асыл қасиеттерін әспеттеу, халықты

¹ Сонда, 26, 27-беттер.

² Сонда, 27-бет.

бірлікке, ынтымаққа шақыру, елдікке үндеу – акын поэзиясының негізгі сарындары.

Көпеев поэзиясындағы негізгі тақырыптың бірі – казак халқының ұлт азаттығы. Акынның «Сарыарканың кімдікі екендігі» кітабының негізгі сарыны да осы.

Акын:

«Есіктен кіре алмайтын карашекпен,
Орынды как жарып кеп алды төрден.
Тұтқында сорлы казак қалмап па едің,
Қол қойып ақ қағазға басқан мөрден¹»

деп өкініш білдіреді. Жерінен айрылған казак елдігінен де айрыла бастады.

«Адасып осы күнде казак қалды,
Бұрынғы ата-баба рәсімінен.
Жылқыға керек жерге егін салып,
Жер жыртып, мұжық қалмас кәсібінен²» –

деген күйінішті жолдар көп жағдайды аңғартса керек.

«Айрылған біздің казак Есілінен,
Өзінің болған емес кесірінен».
«Айрылған біздің казак Нұрасынан,
Атаның мекен салған мұрасынан».
«Ертіс, Нұра, Есіл мен Еділ, Жайық,
Мұсылман бұл бес өзен бойындағы» –

деген тармақтар патша өкіметінің отарлық саясатын ашық айыптаған зар заман әдебиетінің аса көрнекті өкілінің бірі Мұрат Мөңкеұлының отаршылар тартып алған казак жерлерін жоқтаған өлеңдерімен үндес жатыр. Акын:

«Бұрынғы ықтиярсыз қолдан кеткен?
Жер мен су қайтса екен өзімізге»³ –

деп тілейді. Оның ойы –

«Тірідей тықпаса екен бізді көрге,
Бас азат, сүрсең дәурен жұртпен бірге.
Өзіміз не болып отырсақ деп,
Күнелтіп үй орнымен тұрған жерге»⁴.

¹ Сонда, 56-бет.

² Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Таңдамалы. 1 Т. –А., 1990, 56-бет.

³ Сонда, 65-бет.

⁴ Сонда, 66-бет.

Мәшһүр Жүсіп патша өкіметінің ислам дінін қуғынға салуын күйзеле жырлайды:

«Даярлап күнде алдыңнан қақпан-торын,
Шыңырау ғып сексен құлаш қазған орын.
Құранды қор, моланы бордай қылып,
Тырысты сөндіруге ислам нұрын»¹.

Ақынның түсінігінше, елдің елдігін сақтайтын, қандай қиындық болса да алып шығатын – дін. Сондықтан да:

«Құдайдың шын нансандар бірлігіне,
Ерлердің күш қосындар ерлігіне.
Сарт демей, ноғай демей, қазақ демей,
Тілек қыл дін мұсылман бірлігіне»².
«Азаттық бәріне бар, дінде болса» –

деп білген ақын:

«Шариғат низамменен қатарласып,
Бірдей боп келсе екен деп теңбе-теңге».
«Шариғат ортамызда тұрса екен деп,
Бір дүкен дін ислам боп құрса екен деп.
Мешіт пен медресенің тексеруі,
Құран кітап жөнімен болса екен деп» –

жырлайды. Дін – халықтың рухани сенімі. Сенімнен айрылған халықтың болашағы жоқ. Сондықтан да отаршылдар өзге ұлттарды бағындыру үшін оның болашаққа деген сенімінен айырады. Бұл мақсатқа жетудің басты құралы – дінінен айыру. Патша өкіметінің де қазақтарды шоқындыру саясатын жүргізгені белгілі. Көпеев осындай арам пиғылдарға қарсы шығып, елдің елдігін сақтап қалу үшін діннен айрылмау қажеттігін әрдайым еске салып отырған. Дінін қорлағаны халқыңды қорлағаны, өзіңді қорлағаны деп білген ақын:

«Дінін кім қорласа – сол өш қасың,
Қорлықтан ақпап па еді көзден жасың» –

деп, ашына айтады. Дінін де, өзіңді де қорлатпа өзгеге деп, адамдық, ұлттық, діни намысты қорғауға шақырады.

Ақын сыртқы дінбұзарларға да қарсы солай аяусыз күреседі.

¹ Сонда, 65-бет.

² Сонда.

Әсіресе өсек пен дүние андыған дүмше діндарлардың жағымсыз іс-әрекетерін ел алдында әшкере етеді:

«Өсекті кожа менен молда айтады,
Баскадан олар тіпті оңды айтады.
Арасын ағайынның балдай тәтті,
Дау-жанжал ұрыспенен молайтады» –

деп, дінді күнкөрістің кәсібіне айналдырғандарды халық алдында маскара қылады. Сөйтіп діннің адам өміріндегі аса маңызды қызметін жоғары бағалаған Мәшһүр Жүсіп оның тазалығы үшін күресе де білді. Ол жырларында халықты өз дінін кастерлеуге шақырды; казак халқын өз дінінен айырғысы келген миссионерлерге қарсы күресті; дінді жеке бастың қамына пайдаланып жүрген пысықайлардың дін бұзарлық қылықтарын аяусыз әшкереледі.

М.Ж. Көпеев поэзиясындағы басты сарын – казак халқының басына түскен ауыр халге ашыну, күйіну. Мәшһүр де Абай сияқты халықты іштей жегі құрттай жеп бара жатқан ел ішіндегі жағымсыз құбылыстарды, адамдардың жаман қылықтарын аяусыз сынады, қиындықтан шығар жолды іздейді. Абай да, Жүсіп те ол жолды білген. Ол – білім, ғылым, өнер арқылы теңдікке жету. Мәшһүр Жүсіп те халқын білім алуға, өнер үйренуге шақырады:

«Білімге жабысайық, көңіл қойып...»
«Өнерге ғылым-білім болсаң жерік,
Берілер ақыр бір күн басыңа ерік.»
«Қылады әркім мазақ ғылымы жоқтан,
Надандар адасуда білімі жоқтан».
«Ғылым біл? Жұмыс істе оған серік,
Жарлыға мал – бұл, істе оған серік,
Жарлыға мал – бұл, ғылым – болар көрік.
Ғылым, білім өнерсіз, қадірсізді,
Өлік біл, оны жан деп білме тірік.»
«Балалар жалқау болмай оқы сабак,
Ашылмас оқымасаң көз бен қабақ».

Мұндай мысалдардың акын өлеңінен көптеп келтіре беруге болады. Ал «Қалмады ойлай-ойлай басымда ми» атты өлең Мәшһүрдің туған халқын ел болуға үндеп, айтып кеткен өсиеті іспеттес. Акын ертеңге үміт арту үшін адамдарды өнер-білімге, ғылымға, адал еңбекке, ынтымақ-бірлікке, халық қамын ойлауға, ел ертеңі үшін күреске шақырады. Бұл ретте халқының намысын жаниды.

«Қанатың бола тұрып құл болғанша,
Онан да жақсы емес пе өліп қалсаң»¹.
«Халық жұртыңның камы үшін қайрат кылып,
Айдалып атылсаң да арман бар ма?!»

деген жолдардан халықтың бакыты үшін күресті бәрінен жоғары санаған, осы жолға ерлерді күреске шақырған халқы шын сүйген отаншыл акынның өр тұлғасын көреміз.

Кезінде Абай жырлаған толық адам, кемел адам кандай болуы керек деген сауал төңірегінде Мәшһүр Жүсіп те көп толғанып, жауап беруге тырысқан. Акынның өлеңдерінде адамзаттық бойындағы ең асыл қасиеттер барынша әспеттеледі. Акынның ұғымынша, нағыз адам – өз тағдырын халқының тағдырымен ұштастырған, халқына қызмет кылған, өмірін соған арнаған адам.

«Шын жақсы ішкі өнерін жасырмаса,
Халқынан бойын биік асырмаса.
Бәріне мұсылманның бауыр болып,
Аулаққа бойын тартып кашырмаса»² –

деп жырлайтыны да сондықтан.

«Түгел адам болуға, талап қылсаң,»³ – нәпсінді тый, өзінді ғана емес, халқынды да ойла, жақсыдан үйрен, жаманнан жирен, білім-ғылым, өнер ізде деп өсиет айтады кейінгі ұрпаққа.

Қазақта «Шайтан азғырды» деген сөз бар. Осыған Мәшһүрдің берген түсіндірмесі назар аударарлық.

«Әй, жігіттер! Естерінде болсын, шайтан... ол бір кесек нәрсе емес, бит пен бүрге сықылды бір жеріңнен денеге кіріп кететұғын. Өзіңнің денеңдегі арам қанның жүрегіңе барып құбылып, жүрегіңді толкытып, өзінді бұзатұғын шайтан да сол... Қан бұзылса, кісі бұзылады. Шайтан деген нәрсе өзіңнің ойың. Ой иесі шайтан жүрегіңе неше түрлі ой салады. Бәрін өзіңнің бұзылған қаныңның күші салады. Олай болса, көп ішіп көп жеумен екі арам көбейеді. Бірі қарын кебежесінде, бірі қап... бірі күллі денеңді аралайтұғын қан. Бұл екеуі бойыңда толық болып тұрғанда басқан-тұрған жұмысыңның бәрі өзіңе у болғаннан басқа пайдасы жоқ. Құнанбаев Ыбырай марқұм айтты ғой:

¹ Сонда.

² Сонда, 45-бет.

³ Сонда, 94-бет.

«Өмір дүние дегенің ағып жатқан су екен,
Жүрген-тұрған жұмысың ойлап тұрсан у екен», –

деп. Және бір сөзі:

– Адам бір бок көтерген боктың қабы,
Өлсең сасық боласың боктан тағы.
Менімен сен тең бе деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі ол баяғы, –

дейді екен. Соңғы әулиелер адамды адам санына кіргізбей жүрген қарындағы бір қап... екенін білді де ішпек-жемекті аз қылды. Ол екеуі азайған соң, ұйқы бөлінді, сергек болды. Сонан соң күлкі кем болды. Денеде арам қан азайды. Арам қан азайған соң жүректі барып ұйытқытып бұзатын дәнеме табылмады... күш, құт алып, періште сипатта болды...»

Мәшһүр бұл жерде тіршілікте адамды бұзатын негізгі әрекеттерді барынша бейнелі түрде қолға ұстатқандай, айтып отыр. Діншіл Мәшһүр Жүсіп идеалистік тұрғыдан дейсіз бе, әлде жан-жақты білімдар Көпеев материалистік тұрғыдан дейсіз бе, қалай ойласаңыз да өз еркіңіз, бір нәрсе анық, ғұлама ақын адам бұзылуының қайнар көзін, негізгі себептерін дәл тауып айтып отыр. Әйтпесе, Жүсіп ақын Мәшһүр Жүсіп атанар ма еді. Не көп, қазақта ақын көп. Олардың ішінде Мәшһүр Жүсіптің атын аспандатып тұрған ақын шығармашылығының осындай ойға кемел терең ағысты тұстары болса керек. Бұл ақынның сопылық әдебиеттің негізін салған Қожа Ахмет Иассаuidің әдеби дәстүрін XX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі жалғастырушылардың бірі болғандығын да айта кеткен қажет.

Ақын осы мәселеге дүркін-дүркін соғып отырған. «Адам қалай қылғанда адам болады?» – деген сұрақ қойып, оған төмендегіше жауап береді: «Ұшқан құстан, жүгірген аңнан ғибрат алып, солардың мінезімен мінезденбесе, аш арыстан жүректі болып келсе, досы көп болып, дұспаны жоқ адамнан осы екеуінің жүрегі, білегі табылады» – деп бастап, одан әрі: «Жігіт адамның қырағылығы бүркіттей болсын. Зеректігі байғұздай болсын. Жүрісі маймылдай болсын. Он екі қырлы, бір сырлы, отыз аяқты болсын... орнына қарай мінез қылсын. Сонда адам болып, адам қатарына кіреді» (Сонда, 99-бет) – деген ой түйіндерін жасайды. Төрт түлік мал күнкөрісі болған қазаққа сол өзі күнде көріп жүрген нәрселерінің өзінен ғибрат алуға шақырады. Қарға мен сұңқардың, мысық пен құмырсқаның, түйе мен қойдың, жапалақ пен байғұздың тіршіліктеріне ой жіберіп қарап, солардан ғибрат алуға үндейді. «Ұшқан құсты торға түсіретұғын, жүгірген

анды орға түсіретұғын тамақ екен. Жұтқын тамағына ие болған адам торға да түспейді, орға да түспейді» – деп тұжырады өз ойларын.

М.Ж.Көпеев сөз өнерін аса қадірлеген. Бірнеше өлендерінде сөз күдіретін жырға қосқан. Сөзден өткір нәрсе жоқ:

«Тіл деген болат метін өткір келген,
Дал-дал қып қызыл қия тасты тілген»¹

Сөзден жұмсақ, одан нәзік тағы да еш нәрсе жоқ:

«Назым сөз бақшада өскен бау ағаштай,
Жасарып жапырақтары сүмбіл шаштай.
Аузынан кей шанбаздың шыққан сөздер,
Тойғызар ішпей-жемей ләззатты астай.»²

Ақынның ойынша, «адамның жай жүргенде бәрі бірдей». Айырмасы тек сөзінде ғана. Кей ақылды адамға қыдыр дарып, оның аузынан шыққан сөз гауһарға айналады. Сөз – «ұшсыз ұзын, түпсіз терең, таусылмас канша шашсаң» да. Зерек адамдар ғана сөзден сөздің паркын айыра алады. Сен де сол гауһар сөзден өзіңе керегін алып, өмірлік қажетіңе жарата біл дейді ақын.

Ақын тағы бірде сөз өнеріне арнайы анықтама жазған:

«– Сөз өзі не нәрсе?

Сөз – адамның өнері. Өнер алды – қызыл тіл деген. Адамның ғазизлігі... сөзбен болады. Хайуан сөз өнері болмағаннан хайуан болды. Көңіл бір жатқан кеннің дариясы. Содан шыққан сөз жауһар. Ауыздан шыққан сөз – көмір. Тіл – бір болаттан жасалған өткір қанжар. Оның майдалап, уақтап жасап шығарып жатқанының бәрі – інжу. Көп адамның бір жерге бас қосқаны – бау-бақша жасалған сияқты. Соның ішінде сөз жеміс сықылды. Бұ дүние бір қараңғылықтай нәрсе. Оны жанды қылатұғын ақиқат сөз. Сөз өліп қалған көңілді тірілтеді. Сөздің ізетінен адамның жаны рахат алар. Сөз жүгінің самалы хазірет жәбірәйіл ғалайса-лам болды. Сөз осал жүк екен. Тіс тізіліп орнында тұрғанда қандай? Жерге шашылса не құн қалады? Назымнан келген сөз орнында тұрған тіс сықылды. Қара сөз соның шашылып жерде жатқаны сықылды. Назым – әртүрлі жеміс шығып тұрған бау

¹ Сонда 148-бет.

² Сонда.

ағашы. Қара сөз көңілдің бау-бакшасында үлпілдеп тұрады. Жерге шашылды – қара сөз болды. Меруерт, маржан, інжу әбдіреде жатты – кім көрді. Тізілсе, жұрт көзіне түсетұғын болды. Қара сөз солардың әбдіреде жатқаны» (Сонда, 98-бет). Асыл сөздің керемет – қасиеттері барынша карапайым, түсінікті бейнелі түсіндірілген.

Мәшһүр Жүсіп жалпы сөздің адам өміріндегі аса маңызды қызметін жоғары бағалаған. Адам тілінің адам өміріндегі негізгі мәселе екендігін төмендегіше түсіндіреді: «Жан бір асыранды құс. Дүние бір капас. От, су бермесе, капаста тұрып аштан өліп қалады. Оған корек беру керек. Адам баласы қайдан тамақтан семіреді, адам құлақтан семіреді. Мұнан мағлұм болды, жақсы сөзге жан семіреді екен. Жанның керегі құлақ сүйсінерлік сөз екен. Адам тіршілігінде, денсаулығында құлақ сүйсінерлік сөз естуге талап кылып, тырмысу керек». Адамның хайуаннан басты айырмашылығы осы сөзде, яғни ойлаудың, сөйлеудің нәтижесінде пайда болған екінші сигнал жүйесінде. Ғұлама Мәшһүр Жүсіп осы ғылыми мәселені нақтылы да ұғынықты түрде карапайым тілмен түсіндіре алған.

Мәшһүр Жүсіптің мұндай жазбалары Абайдың кара сөздері іспеттес. Адам өмірінде кездескен түрлі құбылыстарды түсіндіргенде оның ғылыми негіздерге сүйеніп, қалың оқырманға жақын карапайым фактілерді келтіре отырып жазатындығы байқалады. Осындай қасиеттер оның өлеңдерінен де көрінеді. Көптеген өлеңдер, поэмалар жазған ақынның поэзиясы көпшіліктің ұғынуына оңай карапайымдылығымен ерекшеленеді. Ақын өлеңнің сыртқы формасынан гөрі ішкі мағынасына, айтар ойына көбірек көңіл бөлген сияқты. Ұлы Абай «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» десе, Мәшһүр Жүсіп «Жалғанда мен өлеңді қылдым ермек» дейді. Абай өлеңді өнер деп караса, Жүсіп оған қатынас құралы, ойды, идеяны көпшілікке ұғындыру жолы деп карап, сауаты төмендеу халқының түсінігіне ыңғайлай берген сияқты. Халқының қаріп халін жүрегімен сезініп, одан шығар жолды діни-ағартушылық бағыттан көрген ақын шығармашылығының жалпы дидактикалық сипатта болғанын да айта кеткен жөн.

Мәшһүр Жүсіп Көпеев казак халқының өткен кездерде жасаған рухани казынасын жинақтап, келер ұрпаққа жеткізуде тарихи еңбек жасады. Ол ел ауыз әдебиеті үлгілерін, билер сөздерін, түрлі аңыздарды, ақын-жыраулардың өлең-жырларын тарихи деректерді жазып алып, баға жетпес асыл казына қалдырды. Оны іштей жіктейтін болсақ, төрт түлік туралы жырлар,

тұрмыс-салт өлеңдері, жоқтау, аманат, бата, кара өлең, өтірік өлең, такпак, билер сөзі, аңыздар, ертегілер, айтыстар, батырлар жыры, акын-жыраулар мұрасы, т.б. деп түрлерге бөлуге болады. Біздің бүгінгі ауыз әдебиетінің үлгілері деп мектеп, жоғары оқу орындарының оқулықтарына енгізіп жүргендеріміздің дені осы Көпеевтің «Месінен» алынғандығын біразымыз біліп, енді біреулеріміз білмеуіміз де мүмкін. Ал ауыз әдебиетін, әдеби мұраны зерттеушілеріміздің бір де бірі Мәшһүр Жүсіп жинаған әдеби-фольклорлық мұраға соқпай өте алмайды десек артық болмас.

Мәшһүр әдеби мұраларды жазып алғанда аса мұқияттылық танытқан. Ол «сияның құрамына мышьяқты қосып, зауытпен жазамын. Сонда менің қолтаңбамнан ешбір жазу көрінбей қалмайды және өшпейді» – дейді. Жазып алған дүниелеріне түсініктер беріп отырған. Мысалы «Ұлбике мен Күдері кожа айтысына» «Қайымдасу кімнен басталды» деген алғысөз берілген. Онан «Қайым деп екі акынның айтысқан өлеңін айтады екен. Сонда қайым өлеңінің ілкі басы Күдері кожа мен Ұлбике қыз айтысқан» – деген мәтінді оқимыз. Сол сияқты «Ұлбике мен Жанкелдінің айтысқаны», «Қыз бен жігіт», «Ақбала мен Боздақ», «Шөже мен Балта» айтыстарына да түсініктер беріп отырған.

Ал жинаушының ертегі деп ұсынған «Алтынбас-күмісаяқ ғашық болған» өлеңмен жазылған кішігірім дастан іспеттес. «Еңсегей бойлы ер Есім ертегісін» тарихи аңыз деген дұрыс. Акынның «Сайын батыр» атты көлемді батырлық жырын Мәшһүрдің өзі жырлаған нұскасы деп караған жөн.

Акынның екі томдығының соңғысына Жанкелді, Мәделі кожа, Шернияз, Бұхар жырау өлеңдері кіріпті. Әр акынға, өлеңдерге қысқаша анықтамалар беріліп отырған. Бұхар жырау туралы «Орта жүз арғындағы төртуыл Қаржас Алтын торыдан шыққан Қалқаман батырдың баласы Бұхар жырау атанған қария 93 жасында Абылай ханның алдында жыр толғаған. Өз заманындағы жандар бұл кісіні көмекей әулие деседі екен. Бір сөз білмейді, тек сөйлесе көмекейі бүлкілдеп жырлай бастайды екен. Бұл Бұхар-екең Абылай ханға айтқан екен: «Сенен бұрын жеті ханды жебеледім, Еңсегей бойлы Ер Есім ханға да жолдас болдым. Сен оның түстігіне де жарамайсың» – деп. Абылай хан жорыққа атанбақшы болса, Бұхар-екеңді алдырып, жұлдызың оң ба деп, айдың, күннің сәтін сұрайды екен. Сәде көріп беріңіз дейді екен. Сары бура келіп, сенің туыңның түбінде тұрып, пәлен жакқа карай шабынды десек, сол айтқан жағыңа

бет алып аттанса, шауып жаншып алып келеді екен. Жок Сары бура келгеннен туыңның түбінде шөгіп мойнын жерге жабыстырып, жатып алды десе аттанбайды екен» – деген жолдарды оқимыз. Қысқа ғана мәтінде Абылайхан туралы каншама деректер берілген десеңізші.

М.Ж.Көпеевтің өлеңдері алғаш рет 1907 жылы Қазан қаласында Құсайыновтар баспаханасынан «Хал ахуал», «Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз», «Сарыарканың кімдікі екендігі» деген аттармен үш кітабы бірдей жарық көрді. Бірақ та кітап патша үкіметі тарапынан халыққа зиянды деп табылып, елге таратылмайды. Авторы қуғынға ұшырайды. Кітапты басып шығарғаны үшін Құсайыновтардың баспаханасына 12 мың сом айып салынады. Сол кудалау кешегі кеңестік кезеңнің өнбойында жалғасты. Совет Өкіметі жылдарында Мәшһүр Жүсіптің өлеңдері кітап болып басылмақ түгілі, оның атының өзі аталмайтын, атала қалғанның өзінде халыққа зиянды құбыжық ретінде көрсетілді.

Соғысқа дейінгі дәуірде М.Ж.Көпеевтің есімі мүлдем аталмайтын. Соғыстан кейін де осы кебінді киді. 40-50 жылдарда Қазақстан Компартиясының Орталық комитеті «буржуазияшыл ұлтшылдықты» әшкерелеуге бағытталған бірнеше қаулы қабылдағаны белгілі. Солардың денінде дерлік М.Ж.Көпеевтің есімі кертартпа, ескішіл, діншіл акын ретінде сыналып отырды. Мәшһүр Жүсіптің реакцияшылдығын «әшкерелеуге» сол кездегі баспасөз айтарлықтай «үлес қосты». Солардың бірі «Социалистік Қазақстан» газетінде «Көпеев – ұлтшыл, діншіл акын» деген мақала да жарияланды.

Мына қызықты қараңыз: осы мақалаға арнап Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті 1952 жылдың 10-шы желтоқсанында үш пункттен тұратын арнайы қаулы қабылдапты. Оның біріншісінде Мәшһүр Жүсіптің әдеби шығармашылығы буржуазиялық ұлтшылдық, діни мистицизм рухында болғанына қарамастан әлі күнге дейін жөнді сыналмай келе жатқандығын ескере отырып, Қазақ ССР Ғылым Академиясының президенті Қонаев жолдасқа Академия ғылыми қызметкерлерінің күшімен Жүсіп Көпеевтің әдеби қызметінің реакцияшыл бағытын әшкерелейтін материалдар дайындап, оны республикалық баспасөз бетінде жариялау тапсырылсын делінген.

Екінші пунктінде Павлодар облыстық партия комитетіне дінге қарсы насихатты күшейту, оның ішінде Мәшһүр Жүсіптің әдеби көзқарасының реакцияшыл, діни болғандығын, ал Көпеевтің моласын оның баласы Фазыл мен жергілікті молдалар діни

мақсатқа пайдаланып жүргендігін жергілікті халық арасына кеңінен түсіндіру міндеттелген.

Соңғы үшінші пунктте Павлодар облыстық партия комитетінің Фазыл Жүсіповтің мұғалімдік қызметтен босатылғаны жайлы хабарламасы ескерілсін деген.

Бұл, фактілерден Мәшһүр Жүсіптің патша өкіметі кезінде де, коммунизмді орната жаздаған социализм тұсында да қуғын көріп, бағы ашылмағандығы көрінеді. Қазақ халқы егеменді ел болған соң барып Мәшһүр Жүсіптің жұлдызы жарқырай жанды. Елім деп еңіреп өткен есіл ерді туған халқы қастерлеп, аспанға көтеруде. Өйткені әр адамның өмірдегі орны халқына еткен қызметімен өлшенеді. Халқы үшін қасірет шегіп, қайғы жұта жүріп, ұлттың рухани азығы сөз маржанын тізіп, інжу-гауһарын теріп, болашақ ұрпақтарға мұра етіп қалдырған Мәшһүр Жүсіптің есімі қазақ деген халық өмір сүріп тұрған кезде өшпейді. Артына мол асыл қазына қалдырған әулие ақынның әдеби мұрасын зерттеп, оны күтіп отырған оқырмандарға жеткізу бүгінгі Мәшһүр Жүсіп танушылардың абыройлы да, ардақты міндеттерінің негізгісі болып қала бермек.

АЗАТТЫҚТЫ АҢСАҒАН ҚАЙРАН АХАН

XX ғасырдың басында казак даласындағы әлеуметтік- саяси жағдай күрделене түсті. Бір жағынан патшалы Ресейдің отаршылдық саясаты күшейсе, екінші жағынан, жергілікті ұлыктардың озбырлығы да отқа май құя түскендей болды. Осы кезде азаттықты, әділеттілікті аңсаған бір топ казак оқығандары шықты. А.Байтұрсынов Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, М.Жұмабаев та осы ұлт-азаттық қозғалыстың көш басшылары болып, халқын бақытты өмірге жеткізу үшін күрес жолына бастады.

Осы үркердей топтың ішінде Ахмет Байтұрсыновтың азаттық жолындағы күресте атқарған қызметі айрықша. Оның бүкіл саналы ғұмыры туған халқының бақытты болашағы үшін қызмет етуге арналған. Жастайынан әділетсіздікті көп көріп өскен Ахметтің ой-санасы ерте оянады. Ол көрген өмірдің ауыртпалықтары, патша өкіметінің отаршылдық қысымы жас жігіттің бойындағы халықтық қасиеттерді калыптастырады. Патша ұлыктарына қарсы шыққаны үшін әкесі мен ағасының сотталып кетуі, кейіннен зорлық-зомбылықты басынан көп өткеруі оны азаттық жолындағы күреске түсіреді. Бұл туралы ол бір өлеңінде “ок тиіп, он үшімде ой түсіріп, бітпеген жүрегімде бар бір жарам” (А.Байтұрсынов. Шығармалары. А., 1989, 30-бет) – деп, он үш жасынан бастап осы жолға түскенін айтады.

А.Байтұрсынов азаттық ойларын халқына жеткізу үшін “Қазак” газетін шығарды. Осы газеттің бетінде казак халқының мұң-мұқтажы, арман-тілегі жайлы көптеген мақалалары жарық көрді. “Қазак” газеті халқымыздың саяси оянуында тарихи рөл атқарды.

А.Байтұрсынов, Ә.Бөкейханов, М.Дулатовтармен бірге казак халқын тәуелсіздік жолындағы саяси күреске бастаған Алашорда қозғалысын ұйымдастырды. Совет өкіметі орнаған соң, халық ағарту саласында еңбек етті. Қазак тілінің тұңғыш алфавитін жасады; ана тілінен оқулықтар жазды, сөйтіп ұлттық тіл білімінің негізін қалады.

Ахметтің жазушылық қызметі мысал жазудан басталды. Оның И.А.Крыловтан аударған мысалдары 1909 жылы “Қырық

мысал” деген атпен басылып шықты. Акын мысал тілімен патша ұлықтарының отаршыл-канаушылық саясатын, ел ішіндегі жағымсыз қылықтарды, әділетсіздіктерді аяусыз сынады.

Акынның өз өлеңдері кірген “Маса” кітабы 1911 жылы жарық көрді. Ахмет өз ойларын “Қырық мысалда” тұспалдап жеткізсе, “Масада” ашық айтады. Қазақ халқының қоғамдық дамуда артта қалғандығын көріп қынжылады. Ел ішінде орын алған келеңсіз жағдайды сол күйінде суреттейді. Халқының ұйықтап жатқан қалпын көріп, оятуға тырысады. Бейғам жатқан елін маса болып, шағып оятқысы келеді. Кітаптың “Маса” аталуы да сондықтан.

“Қаз едік қатар ұшып қаңкылдаған,
Сахара көлге қонып салқындаған.
Бір өртке қаудан шыққан душар болып,
Не қалды тәнімізде шарпылмаған” (сонда, 24-бет) –

деп басталатын “Қазақ салты” өлеңінде бас көтерер алаш азаматтарының бәрі камалып жатса да (“Кім қалды таразыға тартылмаған”) әркімнің өз бас камын қуып, санасыздықтан халқының ұйқыда қалып отырғанына (“Бәрінен тыныш ұйықтап жатқандар көп”) налиды.

“Алалық алты бакан дерт” меңдеген халықтың басынан

“Жарқырап жақсылықтың таңы атпай тұр,
Түнерген төбемізден бұлт арылмай” (сонда, 25-бет) –

деп, күйінеді. Осындай күйге жеткізген ел ішіндегі келеңсіз құбылыстарды Абай сияқты Ахаң да аяусыз сынайды. Алауыздық тамыр жайып, бірлігі кеткен елді:

“Ұйқышыл жұртты,
Түксиген мұртты
Обыр обып, сорып тұр.
Түн етіп күнін,
Көрсетпей мінін,
Оятқызбай қорып тұр,
Обыр болса, камқорың,
Қайнағаны сол сорың!” –

деп күйінеді.

“Қазағым, елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып,

Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді оянып,
Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сикың?!”–

деп жырлайды акын. Халқының аянышты халі акын жүрегін сыздатады. Осыларға күйіне отырып, ел-жұртын ұйқыдан оятуға тырысады. Бұл өлеңнің сыртқы формасы Абайдың “Сегіз аяғына” ұқсайды. Халқының камын көп ойлап, “Қалың елім, қазағым, кайран жұртым” деп, жырлап өткен ұлы Абайдың акындық жолын Ахмет жалғастырып тұрғандай. Ахмет те Абайша толғанып, Абайша жырлайды.

Қазақ даласының әлеуметтік жай-күйі “Қазақ салты”, “Қазақ қалпы”, “Жиған-терген” сияқты өлеңдерінде шынайы суреттелген. Ал бесік жыры үлгісімен жазылған “Жұбату” өлеңі:

“Қайран еркін
Замандарың!
Тарлықка жоқ
Амалдарың!
Еркін дала,
Еркін қайда?
Еркіндегі
Көркін қайда?” *(сонда, 37-бет)* –

деген жолдармен басталған. Алты ауыз алауыздықтың салдарынан өзге елге бодан болған елін:

“Малың алдау,
Талауда тұр.
Жаның арбау,
Қамауда тұр.
Аяғыңды тұсау
Қысты.
Жақтарыңды
Құрсау қысты”–

күйінде көреді. Ұлықтарың “біз тұрғанда кам жеме, ұйықтай бер” деп, “әлдилейді”, ондай “әлдиге” сеніп қалма деп, халқын қырағылыққа үгіттейді.

А.Байтұрсынов қазақ елін теңізде қалқып жүрген қалтылдақ кайыққа теңейді. Ал өмір атты үлкен мұхитта қалт-құлт еткен кайықпен межелі жеріңе жете алмасың тағы да белгілі. Алға

қойған үлкен мақсаттарға жету үшін соған лайық үлкен істер керек. Үлкен істерді жүзеге асыру оңай шаруа емес; ол бірдің қолынан емес, көптің қолынан, жай ғана емес, күреспен келетіні тағы бар. Күрес жолы – қиын жол. Жеңіске жету үшін күресе білу керек. Ол түрмеде жатып жазған “Анама хат” өлеңінде анасын жұбата келіп:

“Тайпалған талай жорға, талай тұлпар,
Тағдырдың кез болып тұр кермесіне.
Солардан жаным-тәнім ардақты емес,
Орынсыз күйзелейін мен несіне?!” –

деп, өзінің азаттық үшін күре жолына саналы түрде түскендігін жан анасына ашық айтады. Ақын тағы бірде:

“Қашан жанып шамшырақ,
Сәуле беріп жарқырап,
Болар жарық төрт тарап?” –

деп, халқының азат болған бақытты шағын көруді аңсайды. Ғұмырын елінің ертеңіне арнаған. А.Байтұрсынов халықтың теңдікке жету жолы деп, әлеуметтік оянуға, ол үшін сауатты болып өнер-білімді үйренуге шақырды. “Адамдық диканшысы”, “Ғылым”, т.б. өлеңдерінде жастарды білім алуға, ғылым үйренуге үндейді; халқын бақытты болашақ үшін күреске шақырады.

“Мен бұктым – жаттым,
Сен бұктың – жаттың,
Кім істемек қызмет?!” –

деп, жастарды белсенділікке қайрады. Бақытты болашақты олардың өз қолдарымен құру керек екендігі, ол үшін тізгінді қолға алу қажеттігі айтылған.

“Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көгертуге құл халықтың” –

деп, оның өзі жырлағанындай, ақын барлық ғұмырын халқының ұлттық сана-сезімінің оянуына, азаттық жолындағы күресіне арнады. Әрбір азаматтың ұлт алдындағы бағасы оның өз халқына қаншалықты қызмет еткендігімен өлшенеді десек, Ахметтің де елінің ертеңіне еткен өлшеусіз еңбегін көреміз. Ахаң халқының жарқын болашағына кәміл сенген. Сондықтан да,

“Тән көмілер, көпке еткен ісім,
Ойлайтындар мен емес – бір күнгісін.
Жұрт ұқпаса, ұқпасын жабықпаймын,
Ел – бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін”, –

деп жырлаған. Бір кездерде алаштың ардагер азаматы А.Байтұрсынов арман кылып, жырға қосқан, сол жолда күресіп, мерт болған азаматтықтың асыл идеялары бұл күндері елімізде салтанат кұруда.

А.Байтұрсынов калдырған әдеби мұрасының бір саласы – оның орыс әдебиетінен жасаған көркем аудармалары. Қазақ әдебиетіндегі тәржіме тәжірибесі ХІХ ғасырға дейін шығыстық нәзира үлгісінде болып келсе, орыс мәдениетінің сахараға дендеп кіре бастауымен байланысты енді шын мәніндегі, әдеби аудармалар жасалынды. Қазақ оқырмандары И.А.Крыловтың, К.Д.Ушинскийдің, А.С.Пушкиннің, М.Ю.Лермонтовтың, т.б. шығармаларымен ана тілінде таныса бастады. Сөйтіп орыс әдебиеті Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, Ш.Құдайбердиев, Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, Ғ.Қарашев, М.Сералин аудармалары арқылы қазақ оқырмандарына жол тартты. Осы топтың ішінде 1909 жылы Петербургте “Қырық мысал” деген атпен И.А.Крылов мысалдарын тәржімалап кітап шығарған А.Байтұрсыновтың орны ерекше.

А.Байтұрсынов И.А.Крыловтың мысалдарының ішінен тандап, талғап аударған. Қазақ даласында да жиі кездесетін келеңсіз типтік құбылыстарды сынаған, оқырманға әсер ететін, ұғымына түсінікті мысалдарды іріктеп алған. Сөйтіп, Ыбырай, Абай салып кеткен аудармашылық дәстүрді ары қарай дамыта түсті. Әдеби аударманың еркін, балама, дәл түрлері бар десек, А.Байтұрсыновтың тәржімалары көбіне балама ретінде келеді. Ахаң Крылов мысалдары әдеби тұрғыдан дәл беруді емес, қазақ оқырманына ұғынықты болу жағын көбірек мақсат тұтқан сияқты.

И.А.Крыловтың қырық мысалынан басқа Ахаң орыс әдебиетінен А.С.Пушкиннің “Балықшы мен балық”, “Алтын әтеш”, “Ат”, “Данышпан “Аликтің ажалы” атты шығармаларын қазақшалаған. Сондай-ақ М.Ю.Лермонтовтың “Мцыри” поэмасынан үзінділер, С.И.Надсонның, Жадовскаядан, Вальтерден, араб әдебиетінен бір-бір өлең аударған. Бұлардың ішінде Асан қайғынікі делініп жүрген “Таза мінсіз асыл тас су түбінде жатады” деген екі шумақ өлең Ахметтің “Қырық мысалында “Мінсіз таза асыл тас су түбінде жатады” деген аз ғана өзгешелікпен Жадовскаядан аударма деп берілгендігін де айта кеткен жөн. А.Байтұрсынов шығарып тұрған “Қазақ газеті”

ұлттық баспасөздің дамуында тарихи рөл атқарды. 1913 жылдан 1918 жылға дейін шығып тұрған осы газеттің бетінде казак қауымының алдында тұрған бірде бір саяси-әлеуметтік мәдени-әдеби мәселе көтерілмей калған жоқ десе де болады. Қазак қоғамының болашағы, саяси құрылымы, мәдениеті, әдебиеті, тілі, ғылымы білімі, т.б. сияқты өмірлік маңызы бар өзекті мәселелер турасында газет білдірген пікірлер күні бүгінге дейін өзінің маңызын жойған жоқ. Газет бетінде ұлттық мәні бар мәселелердің дер кезінде көтеріліп, қоғамдық пікір туғызу арқылы әлеуметтік күшке айналып отыруы А.Байтұрсыновты жалпыказактық деңгейдегі қоғам қайраткері дәрежесіне дейін көтерді.

А.Байтұрсыновтың осы газет бетінде айтқан кейбір пікірлеріне ой жіберейік: “...әр халыққа керегі – өз діні, тілі, жазуы сақталу. Солай болған соң бастауыш мектеп, әуелі миссионерлік пікірден, политикадан алыс боларға керек, яғни казактың діні, тілі, жазуы сұмдық пікір, суық қолдан тыныш боларға керек... Әуелгі үш жылда балалар кілең казакша оқу керек... Бастауыш мектепте кілең казак тілінде үйретілетін нәрселер: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрапия, шаруа-кәсіп, жаратылыс жайы” (Бастауыш мектеп. “Қазак”, 1914, №61); “Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі нәм сондай болмақшы...” (Мектеп керектері, “Қазак”, 1914, №62); “Әуелі біз елді түзеуді бала оқыту ісін түзеуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі. Қазак ісіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде оқумен түзеледі” (Қазакша оқу жайынан. “Қазак”, 1913, №14); “Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді... Ай мен күндей, әмбеге бірдей білім – көп ортасындағы мүлік, онан сыбаға ала алғандар алып жатыр, ала алмағандар құр қалып жатыр... Жаксы мұғалім мектепке жан кіргізеді” (Оқыту жайынан “Қазак”, 1913, №63) Күні бүгінге дейін маңызын жоймаған, халық келешегін ойлаған әрбір азаматтың есінде жүрер өміршең пікірлер емес пе?!

А.Байтұрсыновтың “Қалам қайраткерлерінің жайынан” атты мақаласынан ұлтын сүйген азаматтың ұлтшылдық рухы есіп тұр. “Құл болған халықтан туып, құлдықтың қорлық, зорлығын көріп отырып, казак қалам қайраткерлері қаламын ұлтының ауырын жеңілдету, ауырын азайту жолына жұмсамасқа мүмкін емес: кемшілік көрген жұрттан туып, кемшіліктен құтқаруды мақсат етіп, ылғи сол жолда жұмыс қылған казак қалам қайраткерлері жұртшыл, ұлтшыл, яғни халқына жаны ашитын, халқының жаны ауырғанда жаны бірге күйзелетін, бауырмал болмасқа тағы мүмкін емес. Олай болмаған болмаса, онда табиғат заңынан тысқары, адамнан шошқа, шошқадан күшік

туған сияқты болып шығады” (Қараңыз: Ұлттың ұлы тұлғасы. –А., 2001. 75-76 беттер) – деген жолдарға түсініктеме беріп жатудың өзі артық. Автор казак каламгерлерін ұлтын сүйеге, казактың сөзін каймыкпай сөйлеуге шақырады. Ахаңның ойынша “Мәдениеті жоғары халык мәдениеті төмен халыкты аз-көбіне карамай жем кылатыны айдан анык, күндей жарык ақиқат”. Сондықтан да каламгерлер ұлт мәдениетін көтеруге барынша ат салысуы міндетті. “Қазак жем болудан түбінде декрет куатымен кұтылмайды, мәдениет куатымен кұтылады” (сонда) дегенді ескертеді. “Азаттык асылы мәдениетте, мәдениет күшеюінің тетігі оку мен әдебиетте” деп білген А.Байтұрсынов қоғам өміріндегі әдебиеттің алатын орнына айрықша мән берген.

А.Байтұрсыновтың әдебиет жайлы айтқан пікірлерінің ішінде Абай туралы жазылған “Қазактың бас акыны” атты мақаласының тарихи маңызы бар. Абай хақында Ахметке дейін де бірлі-жарымды мақалалар, жазылып, оның акындығын жоғары бағалағандығы белгілі. Бірақ оның казактың ұлы акыны екендігін алғаш айтып, дәлелдеп жазған А.Байтұрсынов болды. Мақала бірден “Қазактың бас акыны – Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда казак баласында біз білетін акын болған жоқ” (“Қазак”, 1913, 43) – деген жолдармен басталған да әрі карай осы ойын дәйектей түседі: “Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шыксаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың” (сонда). Абайдың өлеңдерін оқығанда түсінуге ауырлау соғатынын “ол ауырлық Абайдың айта алмағанынан” болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік” деп түсіндіреді. “Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады”.

“Абай сөздері дүниеде қалғаны казакка зор бақ” – санайды. “Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған” (сонда) “Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген” деп, дәлелге “Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы” атты өлеңінің мәтінін түгел келтіріп, оның сөз өнеріне қоятын биік талабын, терең талғамын танытады. Абай поэзиясының озық үлгілерінің қатарында “Аттың сыны” өлеңінің өзіндік сипаты сөз болған.

Қазак қоғамындағы “Көп нәрсені Абай сөз қылған, сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны,

білгені көрінеді”, сондықтан да “Абайды казак баласы тегіс танып, тегіс білу керек” (сонда) дей келіп, акынның өлеңдерін ел арасына тарату, насихаттау міндеттерін алға қояды.

“Қазак” газетінде әдебиетке қатысты бірсыпыра мақалалар жарияланды. Солардың кейбірі бүркеншік аттармен жарық көрген. “Арысұлы” атымен шыққан “Роман не нәрсе?” (“Қазак”, 1914, 48, 31 қаңтар) атты мақаланың авторы туралы түрліше пікір бар. Осы газет бетінде “Роман бәйгесі” (“Қазак”, 1915, 120, 18 көкек) атты мақала жазған Әлихан Бөкейхановтікі болуы да ғажап емес. “Қазактың бас акыны” туралы қалам тербеген, көркем әдебиетті дамыту үшін роман бәйгесін ұйымдастырған “Қазак” газетінің редакторы өз атынан жариялай беруді артықтау көріп, кейбір мақалаларын бүркеншік атпен жариялауы да мүмкін. Оның үстіне А.Байтұрсыновтың болашақта әдебиеттің теориясына арналған “Әдебиет танытқыштың” (1926) авторы боландығын да есте ұстасак, осы мақала шынында да Ахметтікі емес пе екен деген ой да жөн сияқты көрінеді.

Сондай авторы таласты мақаланың бірі “Н” мырзаның атымен шыққан “Әдебиетімізге көз салу” (“Қазак”, 1916, 64). “Н” Нәзір Төрекұлов атының бас әрпі деген пікір бар. Солай да болуы мүмкін. Сонымен бұл мақалалар А.Байтұрсыновтың редакторлығымен шығып тұрған “Қазак” газетінде басылғандықтан да қалай болғанда да Ахметтің қатысы барлығын айтумен шектелсек дейміз.

1926 жылы жарық көрген “Әдебиет танытқыш” арқылы А.Байтұрсынов шын мәніндегі казак әдебиеттану ғылымының негізін ұлттық топыраққа берік қалады.

Жалпы казак филологиясының атасы атанған Аханның бұл еңбегі негізінен әдебиеттің қисынына (теориясына) арналғанымен де онда казак әдебиетінің тарихына, ауыз әдебиетіне, сынына, тіліне қатысты аса құнды деректер бар. “Әдебиет танытқышта” А.Байтұрсынов жан-жақты білімдар, әмбебап филолог ретінде көрінді.

Ахмет алдымен “өнер” дегеніміздің өзі не екендігін анықтап алады. “Табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрселердің бәрі табиғат дүниесі болады, адам ісінен шыққан жасалынды нәрселердің бәрі өнер дүниесі болады” (А.Байтұрсынов шығармалары. А., 1989, 137-бет) – дей келіп, соңғысының барлығын өнер туындыларына жатқызады. Өнер атаулыны екіге бөледі: “тіршілік үшін жұмсалатын тірнек өнері болады да, соңғы нәрселерге жұмсалатын өнер – көркемшілік үшін – көрнек өнері болады” (сонда). Аханның бұл жерде “тірнек өнері” деп отырғаны – қазіргі айтып жүрген “колданбалы өнер” (прикладное искусство).